

ЕКОНОМІКО-ІСТОРИЧНИЙ ТА СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ М.Х. БУНГЕ

Економічна наука є багатогранною, плюралістичною, її розвиток детермінується багатьма процесами економічного та позаконотмічного характеру. Розвиток господарства, модифікація умов економічного життя спричинює еволюцію економічного знання, способів теоретичного відображення дійсності. Так само й інтелектуальний пошук, геніальні здогадки вчених-економістів рухають науку вперед, надаючи їй живильної особистісної енергії та сили. Сліпе відтворення існуючих і загальноновизнаних теорій не сприяє подальшому прогресу науки, а до новітніх теорій необхідно ставитися виважено, прискіпливо пізнаючи їх сутність та аргументацію висновків — “...теорії часто панують не тому, що в них втілюються неоспоримі істини, а тому, що вони відповідають сучасним настроям, з невимолімою послідовністю роблять висновки із сміливих гіпотез, жодною мірою не обмежуючись дійсністю, або ж підносять одиничні явища до рівня загальних статистичних фактів”¹.

¹ Бунге Н.Х. Очерки политико-экономической литературы. — СПб., 1895.—С. 2.

Як відомо, українська економічна наука останньої третини XIX — початку XX ст., сприймаючи нові ідеї та теоретичні досягнення Заходу, суттєво збагачувала та розвивала їх. Це стосується в першу чергу творчого доробку таких всевітньо визнаних учених, як М.І. Туган-Барановський та Є.Є. Слуцький, що зробили помітний внесок у розвиток світової економічної думки. Серед відомих постатей в історії української економічної науки, без яких неможливо уявити собі її інтелектуальний поступ та національну специфічність, — Микола Християнович Бунге. Непересічна особистість М. Бунге, неординарність мислення, нетривіальність погляду на економічне життя дозволяють писати про нього як про феномен української економічної науки. Він поєднав у собі риси видатного мислителя-теоретика, педагога-освітянина, реформатора-практика, надзвичайно мудрої та скромної людини.

Сучасну економічну науку неможливо уявити без інституціоналізму. Інституційне розуміння проблем економічного розвитку було започатковане набагато раніше, аніж власне сформувався напрям економічної думки з назвою “інституціоналізм”. Воно було притаманне прихильникам історичного напрямку, соціальної школи, марксизму, навіть деяким представникам класичної політекономії та неокласики. Поширення на теренах України ідей історико-соціального напрямку не означало схематичного копіювання поглядів західноєвропейських (передусім німецьких) вчених, а було збагачене врахуванням специфічності історичних умов, перебігу соціально-економічних процесів, національних особливостей державних установ, ментальних ознак населення тощо.

У творчості М. Бунге спостерігаються певні запозичення з історичної традиції — використання історичного методу, поєднання дослідження проблем економічної теорії та економічної політики, аргументація необхідності здійснення соціального реформування в умовах збереження існуючого суспільного ладу, а з іншого боку ми спостерігаємо появу якісно нових економічних поглядів — започаткування інституційного та міждисциплінарного підходів, дотримання

принципу історизму, обмежене використання абстрактно-аналітичних методів, ратування за пом'якшення державного регулювання, запровадження ефективної системи суспільного контролю за діяльністю уряду. Подібне економіко-соціологічне поле досліджень споріднює погляди українського вченого з американською інституційною традицією, передовсім з ідеями Т. Веблена та Дж. Коммонса. Тому окремі положення вчення М. Бунге можна класифікувати як такі, що передували ідеям раннього американського інституціоналізму, випередивши їх появу як мінімум на 30 років, а започаткування дослідження впливу формальних та неформальних інституцій на економічне життя (у праці “Загробні замітки”) навіть є співзвучним проблематиці досліджень сучасного неінституціоналізму.

Фундаментальна праця вченого “Основи політичної економії” (1870) містить у собі систематизацію основних теоретичних надбань тогочасної політекономії та власну авторську позицію щодо деяких актуальних питань; структурно вона побудована як навчальний посібник. Нашу увагу привернув детальний розгляд автором проблем детермінованості функціонування ринків праці, капіталу та землі й чинників, що впливають на попит та пропозицію на відповідних ринках. Фактори, що впливають на пропозицію праці та попит на працю, М. Бунге визначив так:

- нагромадження, розподіл і витрати капіталів;
- властивості потрібної та пропонованої роботи;
- суспільні фактори.

Нас найбільше цікавить остання група факторів, що має потужний інституційний зміст. Що ж приховується за словосполученням (збережено російську мову першоджерела) “причины общественный”? Відповідь автора така: “звичаї, закони та установи, що становлять відомі межі для суперництва, посилюють чи послаблюють інколи попит на працю, інколи пропозицію праці. До таких причин належать: а) звичай, що усуває жінку від багатьох доступних для неї занять — звідси низька заробітна плата, отримувана жінкою, внаслідок значної пропозиції жіночої праці; б) дотри-

мання святкових днів впродовж року — так, за зауваженням Рошера, у протестантських землях кількість робочих днів на рік доходить до 300, у католических ненабагато перевищує 200...; в) причини юридичні — прикріплення робітників до певних місцевостей; строки, призначені для навчання ремеслу, та інші умови для здобуття права на самостійне заняття промислом; штучні заходи для посилення пропозиції — пільги, привілеї, стипендії; спроби регулювати попит на працю і пропозицію праці обмеженням кількості робочих годин, встановленням нормальної плати; надання необмеженої свободи праці; ...облаштування установ, що сприяють більшій самостійності робочих класів”².

Історичний екскурс, здійснений М. Бунге, вражає глибиною аналізу та лаконічністю викладу. Вказуючи на роль кріпосного права та привілейованого цехового устрою в епоху зрілого середньовіччя, автор зазначає, що не лише вони визначали межі попиту та пропозиції праці. Великою також була роль юридичних настанов на кшталт “прописки до місця проживання та паспортної системи, які мали на меті підтримання громадської безпеки, перешкодження бродяжництву населення або ж певні причини фіскального характеру. Попит та пропозиція праці регламентувались ще й постановами щодо можливостей самостійного заняття певним родом діяльності, а саме: встановлювались тривалі строки навчання будь-якому ремеслу, обов’язковим було виконання зразкових робіт, складання екзаменів, нарешті — внески до цехової казни та очікування вакантного місця серед майстрів. Надмірна регламентація поступилася місцем свободі праці, яка привела до усвідомлення необхідності охороняти інтереси робітничого класу. Це викликало, — пише М. Бунге, — появу нового законодавства, яке й започаткувало захист життя та здоров’я робітників, забороняючи використовувати жіночу та дитячу працю на певних видах робіт, обмежуючи кількість відпрацьованих робочих

² Бунге Н.Х. Основания политической экономии. — К., 1870. — С. 83.

годин, а також стимулюючи заняття більшої кількості робітників деякими видами діяльності шляхом надання безкоштовної освіти, стипендій, премій або привілеїв. На наш погляд, подібні перетворення можна охарактеризувати як зміну інституційного середовища, в якому функціонують підприємства та наймані робітники. М. Бунге висловлюється щодо прогресивного значення утворення товариств робітників, які в майбутньому будуть чинити значний вплив на утримання заробітної плати на належному рівні та сприяти кращому “розподілу народного капіталу та народного доходу”³.

Вчений зазначає, що вплив суспільних причин, законів та установ на ринку капіталів є ще потужнішим. Саме ці чинники роблять використання капіталу на тих чи інших підприємствах виключним правом певних осіб чи установ, яким надано привілеї. “Хоча закони про станові права, привілейовані корпорації, покровительственну систему, банки, патенти на відкриття й винаходи вже почасти втратили свою виключність і з кожним роком відкривають ширше поприще для вільної діяльності, але ще далекою є пора, коли ці перешкоди втратять свій обмежувальний характер, а тим більше навряд чи настане час їхнього повного усунення, оскільки встановлені юридичні норми, а значить, й умовне користування свободою, становлять елемент будь-якого суспільного устрою”⁴. Отож, автор не є прихильником безумовного економічного лібералізму, проте визнає необхідність подальшої лібералізації законодавства, особливо тих його положень, що стосуються надання привілеїв та пільг. На тлі реалій сучасного світу ми не можемо повністю погодитися з висловлюванням М. Бунге, адже розвиток сучасних економічних систем доводить підвищену актуальність охорони прав інтелектуальної власності на основі патентно-ліцензійного законодавства, так само як і необхідність використання

³ Бунге Н.Х. Основания политической экономии. — К., 1870. — С. 85.

⁴Там же. — С. 106.

заходів економічної політики протекціоністського спрямування задля забезпечення конкурентоспроможності національної економіки та захисту інтересів товаровиробників.

Щодо функціонування ринку земельних ресурсів, то серед суспільних причин, що впливають на пропозицію землі, М. Бунге виділив факт встановлення землеволодіння та наявність прав, що випливають з володіння поземельною власністю. Якщо більшість земель привласнена державою та корпораціями й належить до невідчужуваної власності, то навіть у випадку значної кількості землі її пропозиція залишиться обмеженою. Дія ринкових механізмів у бік розширення пропозиції земельних ресурсів наштовхується на перешкоду у вигляді інституційних бар'єрів: “Зміна законів та звичаїв, що сприяють збереженню значної і невідчужуваної поземельної власності, потребують значного часу...”⁵.

Продовжуючи розгляд відносин власності в інших розділах своєї праці, М. Бунге наполягає на тому, що сутність власності становить не монопольне право або витрати праці, а виключно її цінність. Еволюція форм власності означає не зникнення попередніх видів власності, а їх перетворення від племінної та общинної до державної, суспільної (громадської) та приватної. Джерелом державної власності стає племінна, а общинна власність поділяється на приватну, що має сімейний характер, та власність громад (міст і сіл). Вплив на еволюцію форм власності спричинявся факторами інституційного характеру: ліквідація кріпосної залежності та відробіткової ренти, законодавчі зміни у правах успадкування, скасування обмежень щодо придбання землі та нерухомого майна у містах. Цей шлях еволюції М. Бунге вважає “природним”, проте зауважує, що він порушується насильницькими діями та завоюваннями. “Завоювання відіграло не останню роль в утворенні землеволодіння, так само як і привілейоване становище станів, які панують і користуються особливими пільгами, безперечно становить одну з

⁵ Бунге Н.Х. Основания политической экономии. — К., 1870. — С.124.

причин... утворення власності взагалі”. Про значення та перспективи приватної власності вчений висловився так: “Успіхи приватної власності надали людині більший ступінь самостійності та незалежності у господарському відношенні, а, значить, і більший простір для діяльності, але у той же час поклали на нього більшу відповідальність за себе і за свою родину й примусили шукати забезпеченого існування у нових формах спільнот, які замінюють общину”⁶.

Традиційної проблематики економічної науки другої половини XIX ст., а саме виявлення кожним ученим власного ставлення до ідей соціалізму та комунізму не уник і М. Бунге. Його бачення викладене у фундаментальній праці з історії розвитку економічної науки “Нариси політико-економічної літератури” (1895) і характеризується розглядом соціалізму та комунізму як інституційних систем, які є подібними, проте мають істотні відмінні ознаки. “Суттєва відмінність між тим та іншим полягає не у погляді на господарський порядок та його основи, а у тому, наскільки далеко проводиться спільність майна, виробництва та споживання. Чистий комунізм у своїх побудовах абсолютно заперечує приватну власність і проповідує безумовну рівність. Соціалізм допускає приватну власність тільки як виняток, як частину загального господарства й намагається примирити начало рівності із визнанням прав окремих осіб на належну їхній праці винагороду. За загальним правилом комунізм визнає спільність майна, виробництва та споживання за точку відліку, а соціалізм за кінцеву мету суспільного устрою. Ідеал того й іншого — знищення у суспільстві злиднів, пороків, злочинів, широкий розвиток народного добробуту, розкішне задоволення потреб за необтяжливою праці й встановлення між людьми рівності, яка, між іншим, розуміється відмінно — або як винагорода, що відповідає заслугам трудящих (соціалізм), або як безумовна рівність

⁶ Бунге Н.Х. Основания политической экономии. — К., 1870. — С. 133.

винагороди незалежно від участі членів суспільства у господарській діяльності”⁷.

Не розглядаючи окремо питання щодо шляхів переходу до соціалізму та комунізму, вчений зазначає, що комунізм є більш визначеним поняттям, тоді як соціалізм — надзвичайно розмитим. Це викликає, на його думку, довільність тлумачення останнього та зловживання ним, намагання застосувати термін “соціалізм” до всього, що так чи інакше ґрунтується на визнанні спільності інтересів. Наводячи докази на підтвердження своєї думки, М. Бунге вказує, наприклад, що послідовні ліберали іменували “соціалістами” прихильників встановлення протекціоністських митних тарифів на імпортовані промислові товари, оскільки вважали, що опікування промисловістю порушує природні права власності та здійснюється за рахунок споживачів. Консервативні вчені критикували й також іменували “соціалістичним” розширення меж державного втручання, яке базується на збільшенні обсягів держбюджету. Якщо державні витрати не обмежувалися лише забезпеченням внутрішньої та зовнішньої безпеки, а включали ще й видатки на загальний благоустрій, спорудження й експлуатацію залізниць, поштової та телеграфної служб тощо, то це також вважалося проявом соціалістичної ідеї. “Очевидно, що звинувачення в соціалізмі протекціоністів, а також учених та практиків, що розширюють коло державного господарства, не більш ніж полемічний прийом для залякування суспільної думки, спосіб здолати супротивника шляхом указування на уявну загрозу тих чи інших заходів для суспільства”⁸.

Що ж до справжнього стану речей, то вчений визнає існування помірковано-соціалістичних та радикально-соціалістичних поглядів. На його думку, поміркований соціалізм пропонує перетворення, які вже поступово впроваджуються людською спільнотою у провідних країнах світу з висо-

⁷ Бунге Н.Х. Очерки политико-экономической литературы. — СПб., 1895. — С. 48.

⁸ Там же. — С. 50.

ким рівнем добробуту. Вони не суперечать основам державності та культури, навпаки, сприяють соціалізації економіки, пом'якшенню відносин між соціальними групами в суспільстві. Серед таких перетворень М. Бунге виділяє передусім утворення працівниками підприємств та споживачами товариств, спілок та асоціацій у сферах виробництва, обміну та споживання. На відміну від прихильників помірковано-соціалістичних ідей представники радикального соціалізму нехтують приватним інтересом, ототожнюють приватну власність з обманом, а сам капіталістичний устрій з неспроможністю вирішувати проблеми соціальної нерівності та бідності.

М. Бунге вказує на багатовікову історію соціалістичних учень, на особливе їх поширення у часи, коли господарські відносини ускладнювалися, розрив між багатством та бідністю збільшувався, а суспільні перевороты здійснювалися протизаконними, насильницькими засобами. У ХІХ ст. потужне відродження соціалістичних ідей обумовлювалось кількома факторами:

— значним кількісним зростанням робітничого класу, що сподівався на покращення свого майнового та соціального становища внаслідок утвердження нового, справедливого суспільного ладу;

— поширенням ідеї про можливість досягнення всезагального матеріального добробуту за умови кращого розподілу доходів;

— змішуванням моральних та юридичних понять, коли християнський обов'язок допомагати бідним почав розглядатися як обов'язок юридичний, більш того, з'явилося переконання, що найбідніші верстви суспільства мають безперечне право на допомогу.

М. Бунге зазначає, що незважаючи на привабливість соціалістичного ідеалу, він, даючи багато сподівань, надій та обіцянок, здатен відняти у суспільства набагато більше, аніж обіцяє, в першу чергу — свободу у всіх її багатоманітних проявах. Методи, якими пропонується досягти соціалізму, суттєво обмежують здобутки розвиненого громадян-

ського суспільства та забезпечувані ним свободи. У подальшому схожий погляд на соціалізм як інституційну систему, за якої центральна влада контролює засоби виробництва й саме виробництво, а економічна діяльність здійснюється переважно в суспільному секторі, продовжив та розвинув Й. Шумпетер. Він також підкреслював, що співвідношення соціалізму і демократії суперечливе: демократія за умов соціалізму теоретично може існувати, але в умовах соціалізму особиста свобода істотно обмежується.

І, нарешті, зразком інституційного розуміння дійсності стали “Загробні замітки” М. Бунге, фактично його інтелектуальний заповіт. Визначеною є громадянська позиція автора, який бачить майбутнє країни тільки у збереженні єдиної Росії за умов проведення глибоких інституційних змін. Щодо ролі держави у керуванні суспільними процесами, М. Бунге пише: “...Держава бажала все робити сама, нехтуючи ініціативою приватних осіб й у розумовому житті, й у промисловій діяльності, й у громадській підприємливості, й у завідуванні місцевими внутрішніми справами. Суспільному життю надавалася роль механізму, яким повинні були керувати досвідчені адміністратори — державні чиновники. Але до цього правильного погляду додалася ще й помилкова думка про те, що суспільне життя в усіх сферах: селянській, міській, земській, у промисловості, у народній освіті — може розвиватися абсолютно правильно без будь-якого підпорядкування, ...контролю, знаходячи засоби сформуватися й улаштуватися сама собою”⁹.

Вченим проаналізовано існуючий стан і можливі зміни у формальному інституційному середовищі — модифікація існуючих та прийняття нових законодавчих актів, оптимізація ролі вищих державних установ у законодавчій, судовій та адміністративній галузі, зміни внутрішнього устрою губернської, повітової, міської, сільської влади та судів, запровадження органів самоврядування та контролю на всіх озна-

⁹ Бунге Н.Х. Загробные заметки / Публ. В.Л. Степанова // Река времен. — Кн. 1. — М., 1995. — С. 207.

чених рівнях тощо. Але поруч із формальними інституціями завжди і всюди залишається місце інституціям неформальним. М. Бунге демонструє свою обізнаність із неформальними інституційними обмеженнями, характерними для Росії: хабарництво, негласний суд, “питейні відкупи” та ін.

Завершити наш огляд хотілося б словами, які М. Бунге адресував наступним поколінням реформаторів, застерігаючи їх від використання насильницьких методів соціально-економічних перетворень та наголошуючи на обережному інституційному запозиченні: “Склад громадянських відносин ...встановлений почасти силою закону, почасти силою звичаю, потребує ретельного й добросовісного вивчення. Порядок сімейних, майнових, договірних, промислових і станових відносин не пересаджується, як рослина, і саме пересаджування це завжди буває корисним, тому що те, яке придатне для одного ґрунту, є непридатним для іншого... Тут буде потрібне інше об’єднання, а саме запозичення один в одного. Таке запозичення законодавчим чи адміністративним шляхом вимагає великої обережності. Особливості залежать від звичаїв, звичаї ж не завжди прививаються, а крім того прививка не завжди дає бажані та очікувані результати”¹⁰.

О.П. Нестеренко, кандидат економічних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка

¹⁰ Бунге Н.Х. Загробные заметки / Публ. В.Л. Степанова // Река времен. — Кн. 1. — М., 1995. — С. 211.